

Jaaroverzicht restauraties 1999

Berend Raangs en Joris van Haften

Inleiding

In 1999 zijn ruim twintig grotere en kleinere restauraties in de gemeente Groningen voltooid. Wat steeds meer opvalt is dat restauratie plaats maakt voor onderhoud en kleine aanpassingen. Een goede ontwikkeling, want bij ingrijpende restauraties gaat vaak veel authentiek bouwmetaal verloren. Het belang van de instandhouding is ermee gediend dat zoveel mogelijk historische bouwsustantie op zijn plaats blijft.

De Koningin en de Minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen kwamen eraan te pas om de openingshandelingen van respectievelijk het Groninger Hoofdstation en het Wiebengacomplex, de voormalige Nijverheidsschool, in de Korrewegwijk te verrichten. Dat maakt de importantie van beide restauraties duidelijk. Niet alleen in omvang maar ook qua inhoud waren het bijzondere projec-

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk genoemde gebouwen en straten. Tekening: L. van der Meer, afd. Landmeetkunde, Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

ten. Over beide projecten treft u in dit jaarboek een afzonderlijk artikel aan. Ook is ter gelegenheid van beide restauraties een afzonderlijke publicatie verschenen¹.

De tijd dat Monumentenzorg zich alleen bezighield met gebouwen van baksteen met eikenhouten balken is definitief voorbij. In onze snel veranderende samenleving maakt de hang naar instandhouding van 'pittoreske ensembles' plaats voor de wens onze cultuurgeschiedenis in breder verband zichtbaar te laten of te maken. Daarbij wordt het antwoord op de vraag, of iets mooi of lelijk is, steeds minder belangrijk.

Als we het beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis willen vasthouden, zullen we moeten voorkomen dat belangrijke gebouwen en structuren worden gesloopt of anderszins vernietigd. Net als een museumdirecteur moet de overheid beginnen met verzamelen op het moment dat de kwaliteit hoog, de keus groot en de kosten (van bescherming en herstel) nog relatief laag zijn. Volgend jaar zullen we u iets laten zien van de bijna voltooide inventarisatie van naoorlogse architectuur en stedenbouw.

Nu geven we u een overzicht van de in 1999 voltooide restauraties. Behalve de in dit hoofdstuk beschreven werkzaamheden zijn aan een kleine twintigtal andere monumentale panden (weinig ingrijpende) onderhouds- en restauratiewerkzaamheden uitgevoerd (afb. 1).

1. Astraat 2/hoek Pottebakkersrijge (Beeldebepalend pand/BBP)

Het grote, op vrijwel vierkante grondslag gebouwde, pand vormt een markante en stevige hoek op het kruispunt van weg en waterweg 'der A'. Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat, hoewel er in de 17e eeuw op deze plek reeds huizen stonden, de bestaande bebouwing pas is ontstaan in de 19e eeuw. In 1874

Afb. 2. Astraat 2/hoek Pottebakkersrijge, voor de restauratie. Foto: SKETS.

Afb. 3. Astraat 2/hoek Pottebakkersrijge, na de restauratie. Foto: Jaap Buist.

1. Dijkstra, J. en H. Akkerman, *Groningen Hoofdstation Centraal*. Groningen, 1999; Buursma, Y., J. Nicolai en W. de Jonge, *Het Wiebengacomplex. Hergebruik en restauratie van de Nijverheidsschool in Groningen (1922-1923)*. Rotterdam, 2000.

zijn twee panden schuilgegaan achter de huidige typisch laat-19e-eeuwse gepleisterde gevels met stucomrande vensters. Dit pleisterwerk was van oorsprong altijd zwaar gekleurd.

Jaren van achterstallig onderhoud had het pand tot een steen des aanstoots gemaakt. Bij de restauratie bleken de kap en de schoorstenen in zo slechte staat te verkeren, dat zij geheel moesten worden vernieuwd. Omwille van de onder te brengen functies in het gebouw konden de gevelopeningen op de begane grond niet geheel in oorspronkelijke staat worden teruggebracht. Wel is geprobeerd het gebouw zijn laat-19e-eeuwse uitstraling terug te geven door kleurreconstructie toe te passen. Het resultaat van het hiervoor uitgevoerde onderzoek laat duidelijk drie kleurperiodes zien. In de oudste fase zijn de gevels van het gebouw gekleurd geweest in geverfde aardtinten: bruinoker, geeloker en paarsrood (dodenkop) met groen raamhout. In de tweede fase is het oorspronkelijk donkere gevelvlak roomwit gekleurd, gecombineerd met geeloker vensterranden, waarbij de ramen groen bleven. De derde fase laat in diverse lagen een steeds verdere afzwakking van de kleur zien, uitmondend in het (bladderende) wit van vóór de restauratie.

Rekening houdend met de markante positie die het gebouw inneemt, is in overleg met de eigenaar en de commissie voor Welstand en Monumenten gekozen om de eenheid in architectuur van het gebouw te herstellen en terug te gaan naar het oudste kleurenschema (afb. 2 en 3).

2. Coehoornsingel 14, Remonstrantse kerk (BBP)

Het kerkgebouw met aangebouwde kerkeraadskamer en kosterswoning in de zuidelijke gevelwand van de Coehoornsingel is in 1885 gebouwd als Remonstrantse kerk in eclectische stijl. Diverse verbouwingen hebben het interieur van het gebouw in de loop der tijd aanzienlijk veranderd. Vermoedelijk zijn in 1936 de oorspronkelijk gietijzeren ramen vervangen door kwalitatief veel slechtere stalen ramen. In 1988 is het gebouw gerestaureerd; daarbij zijn de stalen ramen niet aangepakt. In 1999 heeft daarvan alsnog een conserverende restauratie plaatsgevonden.

3. Ubbo Emmiusingel 51 (Rijksmonument/RM)

Ubbo Emmiusingel 51 is een pand uit de late 19e eeuw, ontworpen met een naar alle waarschijnlijkheid neoclassicistische voorgevel, dat betrekkelijk kort na de bouw in 1901/1902 van een nieuwe voorgevel werd voorzien. Deze nieuwe gevel in Jugendstil, uitgevoerd naar een ontwerp van de architect P. van der Wint, is één van de waardevolste voorbeelden van deze stijl in onze stad. De rijke, van beeldhouwwerk voorziene gevel is in de afgelopen jaren niet altijd met evenveel zorg behandeld. Zo is de voorgevel met sterke oplosmiddelen schoongemaakt, waardoor de natuursteen en het fijne voegwerk schade hebben opgelopen en zijn de oorspronkelijk blank gelakte houten kozijnen en ramen in kleur overgeschilderd.

In 1995 meldde de huidige eigenaar dat er problemen waren met de zandsteen elementen in de gevel. De natuursteenskundige van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deelde na onderzoek mee dat de toegepaste Uedelfanger-zandsteen op veel plaatsen was uitgespoeld en verweerd. Besloten is de meest ernstige verwerking met aanvulmortel te herstellen.

Afb. 4. Ubbo Emmiusstraat 51, voorgevel. Foto: Jaap Buist.

Bij het onderzoek bleek tevens dat op delen van het natuursteen okergele kleurresten aanwezig waren. Het merendeel van de kleurresten is echter bij de desastreuze ‘schoonmaak’ van de gevel verloren gegaan, terwijl de verflaag juist bedoeld was om de kwetsbare natuursteen te beschermen. Om deze reden is besloten al het natuursteenwerk opnieuw te schilderen (afb. 4). De kleurstelling op het houtwerk is niet gewijzigd omdat het niet mogelijk was de kozijnen en ramen geheel van de huidige kleurlagen te ontdoen en de blanke laklagen te herstellen.

Het als gevolg van de schoonmaak beschadigde fijne voegwerk was niet geheel herstelbaar.

4. Eyssoniusplein 18 (RM)

Voor de beschrijving hiervan verwijzen wij naar het artikel ‘De restauratie en ‘ver’nieuwbouw van het Wiebengacomplex’ in dit jaarboek.

5. Gedempte Zuiderdiep 96, de Dienst RO/EZ (RM)

In 1997 zijn restauratiewerkzaamheden uitgevoerd aan de vensterpartij van het gebouw van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de Gemeente Groningen op de hoek van Gedempte Zuiderdiep 96 met de Ubbo Emmiusstraat. Uit het daarbij uitgevoerde kleuronderzoek kwam een verrassend resultaat: de ‘geplooide’ hoek bleek donker gekleurd te zijn, met felrode verticale kralen. Dit resultaat inspireerde om ook de voorgevel aan de zijde van het Zuiderdiep aan een onderzoek te onderwerpen als deze aan een schilderbeurt toe zou zijn. Afgelopen jaar was het zo ver.

Bij het onderzoek bleek dat het merendeel van de oudere afwerkklagen was verdwenen. Aan de hand van aangetroffen verfstrepen op moeilijk bereikbare plaatsen kon worden vastgesteld, dat er verschillende afwerkklagen hebben bestaan sinds de bouw in 1928. Na de oorspronkelijke op het architectonisch ontwerp toegesneden kleuren zien we dat de kleuren steeds lichter worden.

Afb. 5. Gedempte Zuiderdiep 96, situatie 1928.

Foto: P.B. Kramer, collectie Groninger Archieven.

Afb. 6. Gedempte Zuiderdiep 96, huidige situatie.

Foto: Jaap Buist.

Opmerkelijk was dat de grote erker op de eerste verdieping in teakhout was uitgevoerd. Een foto van kort na de bouw laat zien dat het erkerkozijn oorspronkelijk onbehandeld was (afb. 5). Omdat op de erker alleen recente verflagen zijn aangetroffen, is gekozen voor aansluiting bij de kleuren van de hoek. De op de erker aanwezige kraal is ook hier weer rood gekleurd (afb. 6).

De architectuur van de door S.J. Bouma ontworpen markante verschijning van het kantoorgebouw van de in die tijd geheten Dienst Gemeentewerken bestaat uit elkaar snijdende vlakken en volumes. Hierbij is de kleur een onderdeel van de architectuur, in die zin dat ieder vormelement zijn eigen kleur heeft: een geeloker baksteen front, deels doorsneden door een zwart, iets gebogen pannendak en een cilindrische donkerbruin/rode hoekpartij. De kleuren van gevelopeningen zijn hieraan ondergeschikt, behalve op doorsnijdingen zoals: de gootlijst, de kleine dakkapel en de rode kralen in de 'geplooid' hoek (zie afb. 6).

6. Grote Rozenstraat 31, bijgebouw (Gemeentelijk Monument/GM)

Het Botanisch Laboratorium is in 1899 ontworpen door J. van Lokhorst en in 1909 met drie traveeën in zuidwestelijke richting uitgebreid onder leiding van J.A.W. Vrijman, beiden Rijksbouwkundige voor Gebouwen van Onderwijs enz.

Afb. 7. Grote Rozenstraat 31, bouwtekening. Tekening: bouwdoos Gemeente Groningen.

Afb. 8. Grote Rozenstraat 31, het bijgebouw na de restauratie. Foto: Jaap Buist.

Afb. 9. Guldenstraat 2, reconstructie dakbalustrade. Foto: Jaap Buist.

Ten westen daarvan, achter de oorspronkelijke bebouwing langs de Grote Rozenstraat, staat een klein schilderachtig bijgebouw, daterend uit 1898 (afb. 7). Dit 'Machine & Accumulatorengebouw' is opgebouwd uit een eenvoudige houten vakwerkconstructie met een vulling van halfsteens metselwerk. Het bijgebouw verkeert constructief in redelijk goede staat. De restauratie betrof met name kleurherstel (afb. 8).

7. Guldenstraat 2 (BBP)

In 1875 werd Guldenstraat 2 verbouwd van herenhuis tot winkel met bovenwoning. Daarbij is vermoedelijk ook de huidige voorgevel met kroonlijst en balustrade op het dak gerealiseerd. De winkelpui is ontworpen door architect J.W. de Jager en dateert uit 1937. In 1999 is op basis van behouden fragmenten en oude foto's een reconstructie gemaakt van de laat-19e-eeuwse dakbalustrade (afb. 9).

8. Hoendiepskade 23/23a, voormalige huishoudsschool (BBP)

De Christelijke Scholengemeenschap 'Prinses Juliana' is in 1932/33 gebouwd als huishoudsschool met internaat en conciërgewoning, naar een ontwerp van architectenbureau Kuiler en Drewes. Het blad *Bouw en Interieurkunst* van 30 november 1933 schrijft hierover: *'Het bouwen van een Industrie-huishoudsschool met Internaat en Conciërgewoning is een belangrijke opdracht. (...) Hier ontmoeten school en woning elkaar. Niet dat het internaat de woning en de rest van de school is, maar de werkzaamheden zoowel in de school als in het internaat staan op de drempel van deze twee terreinen. (...) Het geheel mag noch een villa, noch een school zijn in de gewone bekende gedaante, maar den indruk maken van een tusschending. (...) Daar komt bij dat in 't algemeen het bouwen van inrichtingen als deze geschiedt uit een heel zuinige overheidsbeurs, waarbij de Lagere Scholen als kapitalisten vaak afsteken'.*

In 1952 is door hetzelfde bureau een uitbreiding gerealiseerd waarbij het schoolgebouw 'in de geest van' onder andere met één laag is verhoogd².

Afb. 10. Hoendiepskade 23/23a, exterieur, aanheling achtergevel na sloop van aanbouw. Foto: SKETS.

Afb. 11. Hoendiepskade 23/23a, interieur. Foto: SKETS.

Na vertrek van de onderwijsfunctie biedt het gebouw nu onderdak aan de Stichting Industrie en Handelsgebouwen Groningen (SIG). Hiervoor is het gebouw gerestaureerd en aangepast aan de kantoorfunctie. Enkele later toegevoegde lokalen zijn afgebroken (afb. 10). De restauratie betrof het wegwerken van achterstallig onderhoud (waaronder herstel van de stalen kozijnen) en restauratie van de hal en de ingang van het gebouw. Daarnaast vond conservering en herstel plaats van vele nog aanwezige oorspronkelijke interieurelementen, zoals tegels, kasten en lijstwerk, glas in lood en hang- en sluitwerk (afb. 11).

9. Legeweg 38, NH kerk, Leegkerk (RM)

De schilderachtig gelegen kerk in Leegkerk is in aanleg nog 13e-eeuws. Het heeft een vijfzijdig gesloten gotisch koor en een sierlijk klokkentorentje uit 1554. Het kerkje is begin jaren zeventig gerestaureerd. Daarbij zijn een aantal grenenhouten balken van de kerkzolder vernieuwd (afb. 12). Bij een inspectie in 1999

2. Bouwhistorisch onderzoek Hoendiepskade 23 Groningen door SKETS. Groningen, 1998 (Rapport).

Afb. 12. Legeweg 38, het inbrengen van een nieuwe balk bij de restauratie begin jaren zeventig.
Foto: Stichting Groninger Kerken.

Afb. 13. Legeweg 38, verrot balkeind van in 1999 verwijderde en aangeheelde balkkop. Foto: Berend Raangs.

bleek dat een aantal balkeinden van de nieuw ingebrachte balken zeer ernstig door houtrot was aangetast (afb. 13). De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de slechte kwaliteit van het bij de restauratie ingebrachte hout, in combinatie met een onvoldoende vrije oplegging, waardoor het hout in de balkkoppen is verstikt. Het was noodzakelijk twee balken (opnieuw) geheel te vernieuwen en 12 balkkoppen aan te helen. Aansluitend is de interieurafwerking onder de dakstoel gerestaureerd.

10. Pelsterstraat 44/Kleine Pelsterstraat 9 (RM)

Dit hoekpand is in 1905 als bankgebouw ontworpen door de Groninger architect A.J. Sanders naar de stijl van architect Berlage in opdracht van de Nederlandsch-Canadeesche Hypotheekbank. In 1910 is het gebouw langs de Pelsterstraat uitgebreid naar ontwerp van A.Th. van Elmpt.

Afb. 14. Pelsterstraat 44/Kleine Pelsterstraat 9, een totaalbeeld van de gevel. Foto: Jaap Buist.

Afb. 15. Pelsterstraat 44/Kleine Pelsterstraat 9, detail met de apenkopjes. Foto: Jaap Buist.

Het markante, in zogeheten verblendsteen, opgetrokken hoekgebouw is rijk gedecoreerd met zandsteenelementen. In het interieur zijn onder meer de bankkluis met voorruimte nog origineel. Deze ruimten bevinden zich in de kelder van het gebouw en zijn toegankelijk via een trap met granito treden.

De restauratie betrof herstel van de oorspronkelijke leisteenedekking, kleuren natuursteenreparaties aan de gevel, waaronder reconstructie van afgebroken apenkopjes bij de ingang (afb. 14 en 15). Daarnaast zijn in het interieur granitovloeren hersteld en is de oorspronkelijke Lips-kluisdeur gerestaureerd.

11. Radesingel 2, Sint Jozefkerk (RM)

De Sint Jozefkerk is in 1886/'87 gebouwd naar ontwerp van architect P.J.H. Cuypers. De neogotische basiliek zonder transept staat in de noordelijke gesloten gevelwand van de Radesingel. De door Cuypers weinig toegepaste zeskantige toren markeert de hoek met de Verlengde Oosterstraat. Na de restauratie van de toren in de jaren 1990/'91 is vorig jaar de restauratie van het kerkgebouw en het interieur gereed gekomen. Op 24 september 1999 is de kerk door bisschop W. Eijk officieel opnieuw ingewijd.

Afb. 16. (links) Radesingel 2, wandafwerking van het priesterkoor, vóór de restauratie.
Foto: Berend Raangs.

Afb. 17. (onder) Radesingel 2, wandafwerking van het priesterkoor, na de restauratie.
Foto: Berend Raangs.

De restauratie van het exterieur betrof metselwerk, goten en beglazing. In het interieur was de slechte kwaliteit van de voegen in de gewelven het grootste probleem. Na nader onderzoek kon desalniettemin worden volstaan met partieel herstel.

Mede om liturgische redenen is het in 1953 verhoogde gedeelte in het koor, waar het altaar op staat, weer naar zijn oorspronkelijke niveau teruggebracht³. Als gevolg hiervan moesten de oorspronkelijke tegelvloer en de beschilderde wandafwerking in het koor gerestaureerd worden (afb. 16 en 17). Daarnaast zijn alle wanden en de gewelven van de kerk gereinigd, beschilderingen in het interieur hersteld en is het uit de jaren vijftig daterende tochtportaal bij de ingang verwijderd.

Na de restauratie van de toren en het kerkgebouw zal de aandacht gericht worden op de restauratie van het Maarschalkerweerd-orgel.

12. Stationsplein 4, Hoofdstation (RM)

In aanvulling op het artikel over de plafonds in het hoofdstation in deze uitgave geven we u hier nog een beknopt beeld van de overige restauratie- en verbouwwerkzaamheden. Daarbij waren twee uitgangspunten. Hoofddoelstelling was de stationshal zijn oorspronkelijke proporties en historische afwerking terug te geven. Een belangrijke nevendoelelstelling was dat een meer commerciële exploitatie van de rest van het gebouw daar de revenuen voor moest opbrengen. In functioneel opzicht diende er dus nogal wat in het gebouw te veranderen. Het gros van de NS-kantoren moest plaatsmaken voor commercieel te verhuren ruimten in de vergader-, winkel- en horecasfeer. Daartoe kreeg het monument een goede en brandveilige onsluiting. Deze is gerealiseerd door middel van twee inpandige trappenhuizen en de luchtbrug door de hal. Daarnaast is de historische onsluiting in de lengterichting van het gebouw op de begane grond hersteld. De vergaderaccommodaties zijn op de verdieping gerealiseerd; de horeca (deels in de historische interieurs) op de begane grond en de winkelfunctie zal op het perronplein worden ondergebracht.

Behalve een grote beurt voor het exterieur, waaronder een nieuw leiendak en herstel van gevels en geveldoorbrekingen, betrof de restauratie met name enkele historisch waardevolle interieurs. Naast de hal zijn dat de oorspronkelijke wachtkamers 1e, 2e en 3e klasse.

In de wachtkamers, de huidige stationsrestauratie, kon de oorspronkelijke afwerking van vloer, wanden en plafonds grotendeels worden gerestaureerd (afb. 18). In de wachtkamer 3e klas was het oorspronkelijke beeld het meest aangetast, waardoor de wand- en plafondafwerking voor een deel gereconstrueerd moesten worden. Daarom is besloten hier in eigentijdse vorm de noodzakelijke keukenfunctie onder te brengen. In de gangen die de vertrekken in de vleugels van het gebouw met de hal verbinden, zijn de gewelven gerestaureerd en voor een deel gereconstrueerd.

Uit de hal zijn alle latere toevoegingen verwijderd en verminkingen ongedaan gemaakt. De beide poorten, de wanden en het plafond zijn met zorg gerestaureerd en op de vloer is weer een granitovloer aangebracht. De hal met zijn enorme afmetingen (20 × 18 × 14 m), de wandafwerking en het plafond waardoor je als het ware de lucht ziet, is te ervaren als een overdekt plein. Maar het is

3. *Memorie van toelichting op voorgenomen verlaging van het priesterkoor tot op de oorspronkelijke hoogte in de kathedrale en parochiale Sint Jozefkerk. Groningen, 1997.*

na de restauratie wel een leeg plein geworden, want het oude plaatskaartenkantoor (een huisje tegen de muur), de tochtportalen, de kantoortjes voor de portier en het hulploket zijn, om overigens begrijpelijke redenen, niet teruggekomen. De kaartverkoop is nu ‘verdekt opgesteld’. Is de ‘restauratie’ daarmee niet een beetje te ver gegaan, dreigt de hal hierdoor zijn wezenlijke functie als letterlijk onvermijdelijke toegang tot de treinen niet te verliezen en gedoemd te sterven in schoonheid?

Afb. 18. Stationsplein 4, restauratie wandafwerking van de stationsrestauratie. Foto: Jaap Buist.

Afb. 19. Turftorenstraat 24, voorgevel, na restauratie. Foto: Jaap Buist.

13. Turftorenstraat 24 (GM)

Het pand Turftorenstraat 24 is van oorsprong een 16e- of 17e-eeuws eenlaags huis, waarvan de zijgevels op de begane grond en de verdiepingsbalklaag goed bewaard zijn gebleven. In de derde kwart van de 19e eeuw is het pand met een verdieping verhoogd en voorzien van een nieuwe voorgevel. In de kap zijn nog onderdelen van de oorspronkelijke kapconstructie bewaard gebleven⁴.

De indeling en het interieur van het pand waaronder stucplafonds, deuren en vensterbanken dateren voornamelijk uit de late 19e eeuw. Het gebouw is door de Stichting Stadsherstel verbouwd tot twee wooneenheden, waarbij de historisch waardevolle onderdelen zoveel mogelijk zijn gerestaureerd (afb. 19).

4. Bouwhistorisch onderzoek Gemeente Groningen 1997, 26 (Rapport).

14. Verlengde Hereweg 182 (RM)

De villa Sonnevancx is in 1900 in opdracht van jonkheer Quintus in de voor die tijd karakteristieke villabouwstijl, met elementen van de chaletstijl opgetrokken. Zijn huidige vorm kreeg het pand vermoedelijk pas rond 1930. De restauratiewerkzaamheden betroffen herstel van de oorspronkelijke leisteenbedekking waar deze in de loop der tijd had plaatsgemaakt voor een bitumineus dakbedekkingsmateriaal (afb. 20).

Afb. 20. Verlengde Hereweg 182, na herstel van de oorspronkelijke leisteenbedekking. Foto: Jaap Buist.

Afb. 21. Vismarkt 20, na de verbouwing. Foto: Jaap Buist.

15. Vismarkt 20 (RM)

Het op de hoek met de Pelsterstraat gesitueerde pand Vismarkt 20 is gebouwd als woonhuis in opdracht van architect R.J. Escher in een eclectische bouwstijl. Het pand is in 1897 in zijn geheel gebouwd op de fundamenteën van een ouder pand. Inwendig en aan de achterzijde heeft sindsdien een aantal verbouwingen plaatsgevonden⁵.

Bij de in 1999 uitgevoerde verbouwing is de begane grond vanwege de winkelfunctie aanzienlijk gewijzigd. Architectonisch kreeg dit bouwdeel een nieuw gezicht, door de in de jaren zestig aangebrachte tegelbekleding te vervangen door een in blokken gepleisterde imitatie hardsteenbekleding (afb. 21). Het ligt voor de hand dat de 'sokkel', waarop het woonhuis is gebouwd, oorspronkelijk een dergelijke gevelafwerking heeft gehad. Hiervan zijn bij de verbouwing echter geen sporen teruggevonden.

5. Bouwhistorisch onderzoek Gemeente Groningen 1999, 5 (Rapport).